

Obrana učebnic

Zuzana Sikorová

Abstrakt: Článek se zabývá významem a postavením klasických tištěných učebnic ve výuce a vzdělávání v současné době. Srovnává možnosti klasických učebnic a internetu z hlediska funkcí, které plní nebo mohou plnit ve výuce. Zároveň zdůrazňuje nutnost evaluace učebnic a elektronických zdrojů. V závěru nastiňuje problematiku nově vznikajících elektronických učebnic.

Klíčová slova: učebnice, internet ve výuce, funkce učebnic a elektronických zdrojů, evaluace učebnic, evaluace webových stránek, elektronická učebnice

V rámci řešení dlouhodobého výzkumného záměru Ostravské univerzity „Nové možnosti vzdělávání učitelů, vychovatelů a žáků pro učící se společnost 21. století“ považujeme za přínosné řešit také úlohu a funkci učebnic a multimédií ve výuce a hledat odpovědi na otázky jak, v jaké míře a jakým způsobem budou tyto prostředky plnit své poslání ve vzdělávání v tomto století.

S nástupem tzv. informační společnosti vydávají dnes u nás školské úřady i jednotlivé školy velké finanční prostředky na vybavení škol počítači, zapojení do sítí a internet. Tento trend je celosvětový a na zavádění a využívání sítí ve výuce jsou vynakládány miliardy dolarů na všech kontinentech. V současné době začínají navíc pronikat do výuky další multimédia, z nichž zřejmě nejvýznamnější roli budou hrát tzv. elektronické učebnice. Znamenají tyto trendy počátek konce tištěných školních knih? Stanou se pro nás učebnice a další odborné tištěné zdroje zbytečné? Máme skutečně investovat tolik energie a financí do vybavení škol internetem, případně do vývoje elektronických učebnic?

Význam a postavení učebnic v současné škole

„... Učebnice jsou takovým prostředkem ve sféře vzdělávání, který nejenže si zachoval důležité místo v průběhu staletí až dodnes, ale dokonce i za existence počítačů, CD-ROM a multimédií se jeví klasická tištěná učebnice i do budoucna jako nenahraditelný didaktický prostředek.“ (Průcha, 1998, s. 7). Učebnice byla, je a zůstává stále nezbytnou součástí výuky a nejvýznamnějším didaktickým prostředkem. Z mnoha našich i zahraničních výzkumů vyplývá, že nejen pedagogičtí odborníci, ale i naprostá většina učitelů, žáků a rodičů považuje učebnice za nepostradatelné. (Výjimky potvrzují pravidlo: nedávno jsem se setkala s profesorem dějepisu na gymnáziu, který zásadně

s učebnicemi nepracuje a všechny materiály si připravuje sám. Ovšem málokdo z nás má zřejmě tolik času a zároveň se cítí být k tomu kompetentní.)

Učebnice fungují ve výuce jako 1. kurikulární projekt, 2. zdroj obsahu vzdělávání pro žáky a 3. didaktický prostředek pro učitele (Průcha, 1997). Jsou nová média schopna nahradit tyto funkce učebnice?

Využití učebnic v práci učitele a žáka

Mnoho výzkumů mapuje stav, zda a jak jsou učebnice využívány ve výuce (viz podrobně např. Průcha, 1997, 1998). Z výzkumů vyplývá, že učitelé využívají hojně učebnice pro plánování i realizaci výuky. Při přípravě hodiny jde hlavně o oporu při výběru učiva (obsahové náplně hodiny) a při výběru učebních činností, které budou žáci s učivem vykonávat. Stejně tak je poměrně vysoké a soustavné využívání učebnic při různých činnostech přímo ve výuce, i když samozřejmě existují jednak velké rozdíly interindividuí, jednak mezi jednotlivými vyučovacími předměty (viz podrobně Průcha, 1997, s. 294). Pro naše úvahy je velmi důležitý především fakt, že učitelé většinou používají učebnice jako prioritní informační zdroj.

Co se týče žákovských činností s učebnicemi, není situace zdaleka tolik výzkumně ověřena, přesto lze předpokládat, že žáci relativně často pracují s učebnicí jako s informačním zdrojem (studium nové látky, k doplnění, objasnění, prohloubení učitelova výkladu) a využívají učebnici při domácí přípravě, zejména pro vypracování domácích úkolů.

Abychom si uvědomili, co všechno pro výuku dobré učebnice představují, je nutné podrobně připomenout, které konkrétní funkce učebnice ve výuce plní (viz Zujev, 1983). Tyto funkce jsou v různých učebnicích realizovány různě intenzivně v závislosti na druhu učiva, stupni školy, koncepci výuky, kvalitě učebnice atd. Ovšem jsou tyto konkrétní funkce schopny realizovat také elektronické zdroje?

Informační funkce učebnic a elektronických médií

Na první pohled se zdá, že z hlediska zdroje informací je internet bezkonkurenční. Jestliže vybavíme všechny naše školy sítí a napojíme na internet, všichni učitelé i studenti získají přístup k ohromným informačním zdrojům. Internet je virtuální knihovnou, sestávající z neomezeného počtu informací. Postupně se stal ze zdroje vědeckých informací masovým médiem všech druhů komunikace. Informace jsou dosažitelné daleko snadněji než kdykoliv předtím. Ovšem z hlediska využití ve výuce nutně vyvstává **otázka kvality, spolehlivosti a důvěryhodnosti informací.**

V současné době je v zemích s velkým rozšířením internetu ve výuce vysoce aktuální problém **evaluace webových informací.** Informace dostupné volně na webových stránkách mohou být dosti problematické. Při

snaze o využití ve výuce a pro výuku je nutno si uvědomit, že webové stránky jsou vytvářeny k nejrůznějším účelům a nejsou většinou monitorovány, regulovány, ani schvalovány. Při výběru různých kurikulárních materiálů používají edukátoři určitá kritéria, ať už stanovená, daná, nebo vytvořená na základě vlastních zkušeností. Normálně při koupi knih, učebnic a doplňkových učebních materiálů pro školní knihovnu zvažujeme, zda odpovídají určitým požadavkům. Jiná je situace v případě elektronických zdrojů. Je třeba mít na zřeteli, že zvláště v souvislosti s internetem je nutno počítat s takovými jevy, jako je informační přesycení, informační odpad a informační taktika.

Informační přesycení vyplývá logicky z obrovského množství informací, které k tématu nebo problému, který nás zajímá, můžeme na internetu najít. Je velmi obtížné orientovat se v množství informací, vybrat ty, které vnesou světlo do důležitých otázek. Navíc je typická situace, že informace, které mají největší hodnotu, se objevují především jako tištěný text v knihách a periodikách. Pokud pak mají svou digitální nebo elektronickou verzi, velmi často je dostupná jen za určitý poplatek ve formě předplatného apod.

Informační odpad představují irelevantní informace a data s nízkou hodnotou.

Informační taktiky jsou manipulativní strategie, jejichž prostřednictvím jsou informace podávány takovým způsobem, který ovlivňuje myšlení a chování lidí tak, aby vyhovovalo určitým zájmům. Školství nemá ani v technologicky nejvyspělejších zemích dostatek prostředků, aby financovalo bouřlivý rozvoj stránek. Zatímco učebnice jsou primárně vytvořeny k didaktickým účelům, webové stránky jsou převážně vytvářeny k tomu, aby sloužily:

1. zvláštním zájmům (např. stránky ochránců životního prostředí, stránky velkých společností),
2. propagaci osobních či skupinových postojů (např. stránky různých sekt),
3. obchodním motivům (stránky o filmech, prodej knih, CD apod.),
4. osobním zálibám (McKenzie, 2000).

Tato fakta je třeba zvážit dříve, než automaticky převezmeme informace z internetu.

Informační funkce učebnic ovšem nespočívá jen v tom, že poskytuje žákům a učitelům informace, ale zároveň **vymezuje obsah vzdělávání v určitém předmětu, jeho rozsah a dávkování informací.**

Další funkce učebnic

Vedle informační funkce plní učebnice ve výuce velmi důležitou **transformační** funkci, která je dána tím, že odborné informace z určitého vědního

oboru jsou didakticky transformovány, tedy zpracovány tak, aby byly přístupné žákům. Žáci a studenti budou muset být v nejbližší budoucnosti vybaveni dovednostmi pracovat s primárními, nezpracovanými zdroji. Ovšem dobré učebnice prostřednictvím své **integrační** funkce poskytují základ pro chápání a integrování těch informací, které žáci získávají z různých jiných pramenů. Zároveň by učebnice měla zajišťovat **koordinaci** při využívání dalších didaktických prostředků, které na ni navazují. Bez tohoto orientačního základu se zřejmě neobejdeme.

Učebnice má ve výuce také významnou **systematizační** roli. Rozčleňuje učivo podle určitého systému a vymezuje posloupnost jednotlivých částí učiva. Předpokládáme, že autoři učebnic zpracovali nejvýznamnější informace k příslušným tématům a ztvárnili je do podoby syntetizovaných částí, které na sebe určitým způsobem navazují a umožňují žákům i učitelům rychlý vhled a orientaci. K tomu slouží i některé typické strukturní prvky učebnic – obsah, rejstříky, nadpisy, odkazy, grafické symboly. Je zřejmé, že tuto strukturu mají i některé vybrané webové stránky, ale v žádném případě to není běžné. Internet nás velmi často odsuzuje k nekonečnému hledání a tápání ve způsobu organizace webové stránky, bloudění v desítkách odkazů apod. Učebnice by měly představovat přehledné a zvládnutelné soubory informací, které jsou uspořádány tak, že usnadňují hledání, vedou nás k rychlému nalezení a k možnosti osvojení informace.

Navíc učebnice plní funkce, které přímo souvisejí s jejím uplatněním ve výuce, a to: **zpevňovací a kontrolní** funkci a **rozvojově výchovnou** a funkci **sebevzdělavací**. Učebnice umožňuje žákům osvojit si určité poznatky a dovednosti, procvičit je a kontrolovat jejich osvojení. Stimuluje žáky k samostatné práci a podporuje motivaci k učení a prostřednictvím různých strukturních prvků přispívá k celkovému mnohostrannému rozvoji osobnosti žáků.

Evaluace učebnic a elektronických zdrojů

Nabízí se otázka, do jaké míry skutečně konkrétní učebnice plní funkce, které od ní očekáváme. To souvisí s problémem evaluace učebnic a kritérii hodnocení učebnic, která preferujeme, například v USA existují v mnoha státech **soubory kritérií**, tzv. checklists, které jsou vypracovány pro jednotlivé distrikty a kterými se řídí výběr učebnic pro jednotlivé školy. U nás podobný předpis funguje pouze v podobě Schvalovací doložky MŠMT, která zahrnuje několik vybraných kritérií. Učitelé preferují učebnice se schvalovací doložkou, která pro ně představuje alespoň jakousi záruku kvality učebnice.

V souvislosti s elektronickými zdroji je nutno brát v úvahu, že nepodléhají žádným výběrovým procedurám a že autorem webových stránek může být prakticky kdokoliv. Při použití těchto materiálů ve výuce by učitelé i stu-

denti měli zvážit jejich kvalitu alespoň podle několika základních hledisek (McKenzie, 2000):

1. Odbornost

- Je autor webové stránky skutečně kvalifikovaný k tomu, aby psal a publikoval k danému tématu (v daném předmětu) fundovaně?
- Jsou návštěvníkovi webové stránky k dispozici nějaké informace o autorovi (jeho profesi, zkušenosti, předpoklady apod.)?

2. Validita a reliabilita

- Poskytují stránky údaje a důkazy, které podporují tvrzení autora?
- Uvádí autor zdroje, ze kterých čerpá?
- Jsou tyto zdroje důvěryhodné?
- Je informace ucelená a vyrovnaná, zahrnuje pluralitu pohledů (názorů)?

3. Organizace textu

- Jsou informace prezentované systematickým a přehledným způsobem, takže uživatele směřují spolehlivě k hledanému tématu?

4. Objektivita

- Vyvaroval se autor stránky zaujatosti, překroucení informací, předsudků, stereotypů a propagandy?

5. Úroveň čtivosti a přiměřenost

- Je materiál přiměřený pro studenty, kteří by s ním měli pracovat?
- Jsou studenti schopni porozumět obsahu materiálu?

Existují samozřejmě daleko podrobnější a propracovanější soubory kritérií k evaluaci webových stránek (viz např. Beck, S. Evaluation Criteria, 1997).

Elektronické učebnice – možnosti a přísliby

Zcela nový jev představují tzv. elektronické učebnice. Jde zatím o velkou neznámou. Trh s elektronickými učebnicemi začíná teprve fungovat v technologicky nejvyspělejších zemích a je tak nový, že nikdo není schopen spolehlivě předpovědět jeho budoucnost.

Je zřejmé, že elektronické učebnice lámou bariéry kombinováním předností a výhod klasické učebnice a moderních technologií. Je pro nás nepředstavitelné, že by každý žák (student) byl vybaven čtecím zařízením a měl by k dispozici soubory představující „učebnice“ k jednotlivým předmětům? (Poznámka k terminologii: označení „elektronická kniha“ se nejčastěji používá pro data tvořící obsah knihy, „čtecí zařízení“ pro fyzickou podobu knihy s displejem a příslušným softwarem. Ke čtení elektronických knih je možné použít i počítač, ale daleko vhodnější a pohodlnější jsou příruční počítačové přístroje.)

Elektronické učebnice mohou být skutečně multimediální tím, že prezentují text, který zahrnuje grafické prvky, audioprvky a videoprvky. Poskytují možnosti pracovat s textem – dělat si poznámky, vystřihovat z textu a vkládat do něj. Mohou být interaktivní, a tím významně podporovat zejména osvojování učiva. O tom, zda a v jaké míře se elektronické učebnice uplatní ve výuce a ve vzdělávání (zvláště terciálním a distančním), je zřejmě předčasně diskutovat.

Tištěné učebnice mají některé vlastnosti, které je činí nenahraditelnými (Průcha, 1998). Jsou snadno **dostupné, přenosné, nevyžadují žádné technické zařízení. Z ekonomického hlediska** jsou sice elektronické učebnice levnější než klasické (jen pro ilustraci – 25 \$ až 80 \$ ve srovnání se 40 \$ až 105 \$ za tištěné učebnice společnosti Numina podle zprávy *Electronic Education Report 3/17/99*). Tato cena ovšem nezahrnuje náklady na čtecí zařízení. Neméně významným, ne-li nejvýznamnějším aspektem úvah o vhodnosti používání elektronických médií je **psychologická stránka** problematiky. Budou se žáci vůbec chtít učit z elektronických médií? Bude to pro ně příjemnější, vhodnější?

Shrnutí

Z předchozích úvah vyplývá, že učebnice v žádném případě v současné době neztrácejí své místo v procesu výuky a vzdělávání. Je zřejmé, že jejich roli zatím žádné jiné médium není schopno plně nahradit. Domnívám se, že nejvýznamnější úkol, který stojí před pedagogickými odborníky i učiteli, je nalezení optimální rovnováhy při využívání různých typů učebnic na jedné straně a elektronických zdrojů na straně druhé. Víze přístupu k ohromnému množství informací by nás mohla vést k tomu, že budeme přehlížet vybavení škol kvalitními učebnicemi, jejich výběr, ověřování různých paralelních typů učebnic a nebudeme věnovat dostatečnou pozornost vybavení školních knihoven kvalitní tištěnou literaturou.

Literatura

- E-Textbooks May Be a New Trend in Higher Education, But Not an Immediate Threat to Traditional Publishers. *Electronic Education Report* 03/17/99, roč. 6, č. 5, s. 1, 3 s.
- GEER, T. An Educator's Guide to Credibility and Web Evaluation. EPS 304/Spring, University of Illinois, 1999.
(<http://lrs.ed.uic.edu/wp/credibility/index.html>)
- GRANT, N. *Making the Most of Your Textbook*. London – New York: Longman, 1987.
- KYRIACOU, C. *Klíčové dovednosti učitele*. Praha: Portál, 1996.
- LIAW, S. Virtual Textbooks: Features and Implementation. *Educational Technology*, roč. 40, č. 4, s 37–40, Jul/Aug. 2000.
- MCKENZIE, J. In Defense of Textbooks, Lectures and Other Aging Technologies. *From Now On (The Educational Technology Journal)* roč. 6, č. 8, May 1997.

- MCKENZIE, J. When the Book? When the Net? *From Now On. (The Educational Technology Journal)* roč. 9, č. 7, March 2000.
- PRŮCHA, J. *Moderní pedagogika*. Praha: Portál, 1997.
- PRŮCHA, J. *Učebnice: teorie a analýzy edukačního média*. Brno: Paido, 1998.
- SEDLÁČKOVÁ, E. Vůně e-knih. *Computer* 21/2000 listopad, roč. VII.
- ZUJEV, D. D. *Školnyj učebnik*. Moskva: Pedagogika, 1983.

SIKOROVÁ, Z. Obrana učebnic.

Pedagogická orientace 2001, č. 1, s. 29–35. ISSN 1211-4669.

Adresa autorky: PhDr. Zuzana Sikorová, Katedra pedagogiky, Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, Reální 5, 701 03 Ostrava 1.